

УДК: 622: [351.823.3: 338.22]

Ринок: прогноз і кон'юнктура

Венгер В.В., канд. екон. наук
старший науковий співробітник Інституту економіки
та прогнозування НАН України

Точилін В.О., д-р екон. наук
завідуючий відділом Інституту економіки та прогнозування
НАН України

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ ТА БІЗНЕСУ У СФЕРІ ГІРНИЧО-МЕТАЛУРГІЙНОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ: ВІД ПІДТРИМКИ ДО ПАРТНЕРСТВА

Розглянуто основні періоди формування і розвитку підприємств ГМК України. Висвітлено діяльність зазначених підприємств у період фінансово-економічних криз. Виявлено фактори, що негативно впливали на їх розвиток. Проаналізовано напрями державної підтримки, які надавалися металургійним підприємствам. Запропоновано напрями взаємодії держави та ГМК України в контексті його подальшого розвитку.

Вітчизняний гірничо-металургійний комплекс являє собою замкнену технологічну систему: від видобутку і переробки залізорудної сировини до виробництва чавуну і прокату. Основним джерелом функціонування металургійних підприємств є сировинна база, утворена завдяки значним природним запасам залізної і марганцевої руди, коксівного вугілля, флюсів, вогнетривких глин, феросплавів. В Україні нараховується понад 80 родовищ залізної руди, 30 з яких експлуатується. Запаси залізних руд становлять 32,2 млрд т (6% світових запасів), а видобуток понад 10% світового видобутку. Вони дають змогу забезпечувати більшість потреб вітчизняного ГМК в усіх основних видах сировини, в першу чергу у залізрудних матеріалах (аглоруда, концентрат, агломерат, окатиші) і коксу. Важливим для вітчизняної металургії є наявність значних реальних і потенційних запасів металобрухту, що пов'язано з високим ступенем зносу основних фондів.

ГМК також є великою соціально-економічною системою, що забезпечує розвиток інших базових галузей вітчизняної економіки – машинобудування, суднобудування, автомобільної, будівництва тощо. Крім того, великі металургійні комплекси відіграють важливу роль у розвитку регіональних економік і функціонуванні їх соціальної інфраструктури, особливо у таких індустріальних регіонах, як Донецька, Дніпропетровська і Запорізька області.

Питання розвитку гірничо-металургійного комплексу України за останні 20 років були особливо актуальними, що висвітлено в наукових працях вітчизняних дослідників, зокрема: С. Аптекаря, А. Амоші [1], Т. Загорської [2], Ю. Макогона [3], В. Осипова [4] та ін. Автори досліджують



інвестиційні аспекти, напрями ресурсозбереження, світові тенденції розвитку, розкривають структурні особливості ГМК України тощо. Менше уваги приділяють напрямом державної підтримки для забезпечення конкурентоспроможності ГМК на світових ринках, особливо його "ядра" – експортоорієнтованого сектора чорної металургії (80% виробництва). У ширшому сенсі, державна підтримка повинна вирішувати проблеми розвитку партнерської взаємодії держави та бізнесу у сфері ГМК, яка має не тільки суперечливу історію, а й чітко не визначену перспективу розвитку.

Вітчизняні підприємства сектора чорної металургії належать до значних світових виробників-експортерів. За обсягами виробництва сталі Україна в 2007 р. посіла 8 місце у світі після таких країн, як Китай, Японія, США, Росія, Південна Корея, Німеччина та Індія (рис. 1) [5].

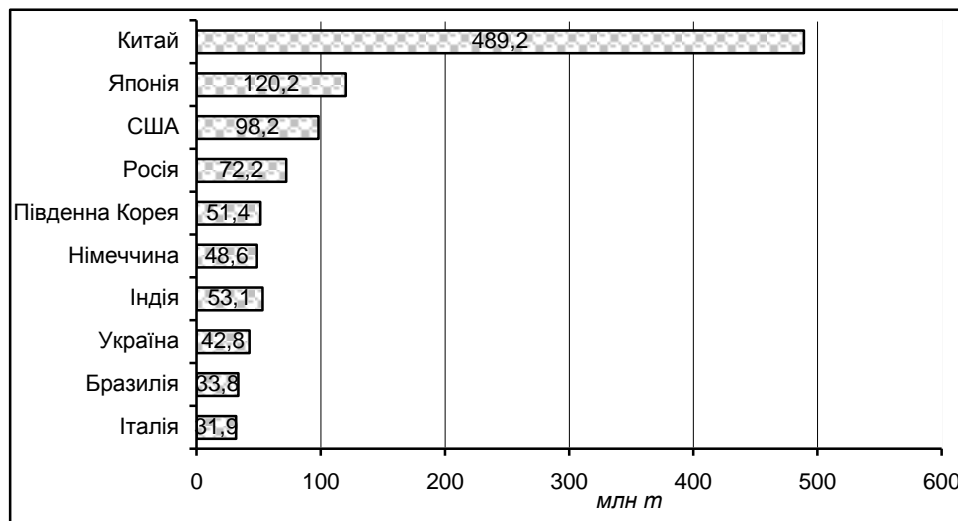


Рис. 1. Обсяги виробництва сталі найбільшими виробниками світу у 2007 р.

Джерело: Crude Steel statistics 2007. World Steel Association [Електронний ресурс]. – Доступний з: http://www.worldsteel.org/?action=stats_search&keuze=steel&country=all&from=2006&to=2007.

Саме завдяки експортній орієнтації вітчизняного ГМК у 2007 р. було досягнуто найбільшого (після 1990 р.) обсягу виробництва чавуну (35,6 млн т). Виробництво сталі зросло до 42,8 млн т, готового прокату – до 24,5 млн т (рис. 2) [6; 7; 8]. Чорна металургія, яка посідала досить скромне місце, завдяки експортній орієнтації зробила значний внесок у виробництво ВВП (майже 3%), близько 30% у експорті всієї продукції та забезпечила надходження понад 40% валюти в країну.

Водночас аналіз динаміки виробництва продукції сектора чорної металургії доводить, що розвиток ГМК України відбувався нерівномірно (табл. 1).

Так, трансформаційна криза 1991–1995 рр. негативно позначилася як на виробництві, так і на його фінансово-економічному становищі. Для підтримки сектора застосовувалися різноманітні форми державної допомоги, в тому числі і непрямого його субсидування. В основному застосовувалися так звані м'які бюджетні обмеження у вигляді індивідуальних податкових пільг, кредити під гарантії держави й енергетичні субсидії.

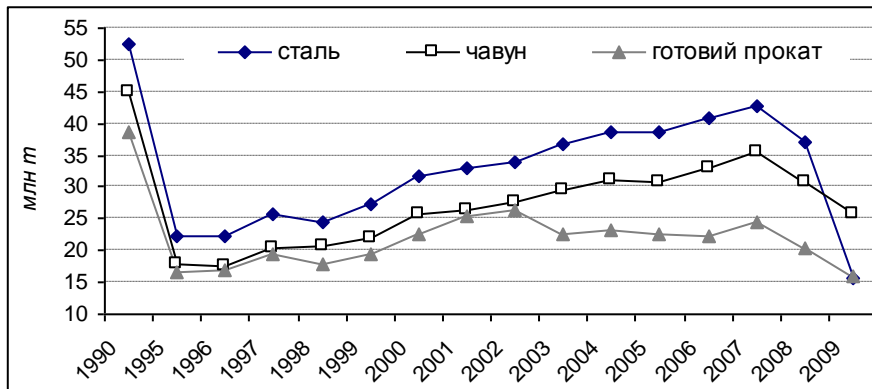


Рис. 2. Обсяги виробництва чавуну, сталі, готового прокату в Україні у 1990–2009 рр.

Джерело: Steel Statistics archives 1990–2009. – WSA [Електронний ресурс]. – Доступний з: http://www.worldsteel.org/?action=stats_search&keuze=steel&country=32&from=1990&to=2008; Виробництво основних видів промислової продукції у 1990–2009 рр. / Держкомстат України. [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Таблиця 1

Динаміка змін виробництва чавуну, сталі і готового прокату в Україні у 1991–2009 рр., %, до попереднього року

Роки	Чавун	Сталь	Готовий прокат
1991	- 18,5	- 14,3	- 15,0
1992	- 3,3	- 7,3	- 9,7
1993	- 23,4	- 22,0	- 18,2
1994	- 25,8	- 26,1	- 30,2
1995	- 10,4	- 7,5	- 1,8
1996	- 1,1	0	2,4
1997	15,8	14,8	14,7
1998	1,0	- 4,7	- 8,7
1999	5,8	12,3	8,4
2000	17,4	16,1	17,1
2001	2,7	4,1	12,4
2002	4,5	2,7	3,9
2003	6,9	8,5	- 14,8
2004	5,4	4,9	3,1
2005	- 1,0	- 0,3	- 2,2
2006	6,8	6,0	- 1,3
2007	8,2	4,6	9,4
2008	- 13,2	- 13,3	- 16,3
2009	- 57,7	- 16,8	- 21,5

Джерело: Steel Statistics archives 1990–2008. – WSA [Електронний ресурс]. – Доступний з: http://www.worldsteel.org/?action=stats_search&keuze=steel&country=32&from=1990&to=2008; Виробництво основних видів промислової продукції у 1990 – 2009 рр. / Держкомстат України. [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.ukrstat.gov.ua>; Статистичний щорічник України за 1995 рік. – К.: Техніка, 1996. – 576 с. – С. 186; власні розрахунки.

Одночасно зі скороченням попиту на внутрішньому ринку виводилися з експлуатації зайві активи, або знижувався ступінь їх використання. Ці процеси відбувалися без спеціальних програм ліквідації застарілого мартенівсь-



кого виробництва. Як правило, ліквідовувалися тільки надмірні і вкрай морально та фізично застарілі потужності. Це призвело до того, що виробничі потужності чорної металургії почали зменшуватися повільнішими темпами, ніж спад обсягів виготовлення продукції. Так, за 1991–1995 рр. обсяги виплавки чавуну скоротилися на 50,8%, сталі – на 50,5%. За цей же період виробничі потужності з виплавки чавуну зменшилися на 34%, сталі на 27% [9, с. 21].

Проте чорна металургія була першою галуззю в Україні, яка змогла вийти з трансформаційної кризи та досить швидко переорієнтувалася з внутрішнього ринку на експорт. Експортна орієнтація вітчизняної металургії викликана низкою важливих чинників, насамперед намаганням вижити в умовах різкого скорочення внутрішнього попиту і майже повної відсутності обігових коштів на підприємствах [10, с. 50]. Таким чином, наявність потужного виробничого потенціалу, власної сировинної бази та вихід чорної металургії на зовнішній ринок стимулювали після 1996 р. зростання обсягів металургійного виробництва.

Для забезпечення цього зростання підприємства почали вводити в дію тимчасово виведені з експлуатації потужності. Збільшувалося завантаження наявного устаткування. Однак як тільки українська металургія стала оживати, вона знову зіткнулася з гострою проблемою старіння основних фондів. Досить тривалий період основні фонди сектора майже не оновлювалися. В результаті знос основних фондів на металургійних підприємствах країни у 2007 р. наблизився до 63,1%, що за світовими стандартами є критичним. У такому стані українська чорна металургія і весь ГМК опинилися в значній залежності від кон'юнктури світових ринків.

Економічна криза 1998 р., що розпочалася з Південно-Східної Азії і розповсюдилася по всьому світу знов таки призвела до критичного погіршення фінансового стану металургійних підприємств. Безумовно, попереднє розширення експортної діяльності забезпечило приплив фінансових ресурсів на металургійні підприємства, але не дало можливості позбутися величезної кредиторської заборгованості, що накопичилася. Так, у 1998 р. кредиторська заборгованість металургійних підприємств становила 5019,7 млн грн, у тому числі прострочена – 1899,5 млн грн (37%). Заборгованість перед бюджетом сягала 670,7 млн грн, у тому числі прострочена – 478,0 млн грн (71,3%), перед позабюджетними фондами, відповідно, 173,3 і 111,7 млн грн (64,4%). Збитковість металургійних підприємств посилювала бюджетний дефіцит. У свою чергу прострочена заборгованість за товари, роботи і послуги досягла критичних розмірів та почала блокувати нормальну господарську діяльність багатьох металургійних підприємств: кредиторська заборгованість за товари, роботи і послуги становила 2353,3 млн грн, у тому числі прострочена – 1290,1 млн грн (54,8%).

Як наслідок, у 1998 р. металургійна галузь знову опинилася у фінансовій кризі. При цьому вона вперше стала збитковою, рівень якої для металургійних підприємств в цілому становив – 7,8%, а величезний дефіцит обігових коштів досяг 3036,3 млн грн. Через заборгованість із заробітної плати (382,0 млн грн) на металургійних підприємствах почала зростати соціальна напруга.

Така ситуація вимагала від керівництва держави рішучих дій, перш за все реалізації комплексної програмної підтримки сектора чорної металургії. Широкомасштабний економічний експеримент став першим і єдиним, який проводився для підприємств гірничо-металургійного комплексу протягом 1999–2001 рр.

Зазначимо, що в умовах гострого бюджетного дефіциту мали існувати переконливі аргументи для відкриття державою програми підтримки такого



масштабу. І об'єктивно вони існували. Так, крім значних негативних чинників, на той час чорна металургія почала активно виходити на зовнішній ринок і реально ставала головним джерелом валютних надходжень у країну. У зв'язку з цим державі необхідно було створити такі умови, які б оздоровили фінансовий стан металургійних підприємств.

Економічний експеримент був розпочатий відповідно до Закону України "Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України" від 17.07.1999 р. № 934-XIV [11]. Режим цього експерименту встановлювався на термін із 1 липня 1999 р. до 1 січня 2002 р. У програмі економічного експерименту взяли участь у 2000 р. 66, а в 2001 р. – 63 підприємства ГМК України. Безпосередньо у секторі чорної металургії режим економічного експерименту був поширений на 10 головних підприємств – МК "Криворіжсталь", Маріупольський металургійний комбінат імені Ілліча, МК "Азовсталь", Запорізький металургійний комбінат "Запоріжсталь", Електрометалургійний завод "Дніпроспецсталь" ім. А.М. Кузьміна", Алчевський металургійний комбінат, Дніпровський металургійний комбінат ім. Ф.Е. Дзержинського і Макіївський металургійний комбінат, металургійні заводи – Єнакіївський і Донецький.

Програма державної підтримки була побудована на застосуванні розширення попереднього механізму фінансового оздоровлення – надання пільг і використання м'яких бюджетних обмежень. Закон про економічний експеримент передбачав для його учасників такі пільги [11]:

- пеня і штрафи, нараховані за несвоєчасну сплату податків, зборів та інших обов'язкових платежів і не внесені до бюджету станом на 1 липня 1999 р., списуються. На період проведення експерименту пеня за несвоєчасну сплату зазначених платежів нараховується у розмірі 50% ставок, встановлених законодавством України (ст. 2);

- до Державного інноваційного фонду сплачується збір в розмірі 50% від визначеної законодавством України ставки і не здійснюють відрахування та сплату зборів на будівництво, реконструкцію, ремонт та утримання автомобільних доріг загального користування (ст. 3);

- відстрочка до 36 місяців по сплаті податків, зборів та інших обов'язкових платежів, встановлення нульової відсоткової ставки за користування податковим кредитом (ст. 4);

- зменшення ставки на прибуток підприємств до 9% (на той час ставка становила 30%). Кошти, що звільняються в результаті зменшення податкової ставки, направляються на поповнення обігових коштів самих підприємств. У 2001 р. податкова ставка збільшується з 9 до 15% (ст. 5).

Слід зазначити, що в Україні відсутня офіційна інформація щодо розмірів бюджетних пільг, отриманих підприємствами ГМК. Єдина публічна інформація відносно цього була наведена в бюлетені Рахункової палати України за підсумками аналізу результатів економічного експерименту за III–IV квартали 1999 р. та I квартал 2000 р. [12]. У ході аналізу визначені розміри фактично наданих підприємствам разових пільг, що передбачалися на першому етапі експерименту:

- списані пеня і штрафи, нараховані за невчасну сплату податків, зборів й інших платежів на суму 815,7 млн грн. При цьому найбільші суми списані металургійній (387,1 млн грн, або 47%), гірничо-збагачувальній (253,8 млн грн, або 31,1%) і трубній (45,4 млн грн, або 5,6%) галузям. Державним підприємствам було списано пені в розмірі 31,1% від загальної суми, що підлягає списанню, а приватизованим – 22,3%;



– надана відстрочка по платежах у бюджет на суму 1896,4 млн грн, у тому числі державним підприємствам – на суму 448,7 млн грн або 23,7%, приватизованим – 270,7 млн грн, або 14,3%. Серед галузей найбільший розмір відстрочки одержали металургійна (1054,9 млн грн, або 55,6%), гірничозбагачувальна (607,1 млн грн, або 32%) і коксохімічна (75,8 млн грн, або 4%).

Економічний експеримент у чорній металургії як система державної підтримки, що побудована на "специфічних" субсидіях, всіма спостерігачами й експертами був визнаний таким, що суперечить вимогам СОТ і ЄС. У зв'язку з цим на зовнішніх ринках проти України було порушено антидемпінгові розслідування і встановлено обмежувальні мита і квоти. Зазначимо, що серед товарних груп, проти яких було порушено розслідування, перше місце займає металопродукція – 69% усіх розслідувань проти українських товарів. При цьому розслідування проти української продукції порушували країни ЄС, Центральної та Східної Європи, США, Канада, країни Латинської Америки, Азії, Тихоокеанського регіону та Африки, Російської Федерації, країни СНД та Балтії [4, с. 225].

На підтримку, головним чином, самої ідеї, а не форм і методів українського економічного експерименту, зазначимо, що в світі чорна металургія, як правило, відноситься до економічних секторів, які досить широко підтримуються державою. Це пов'язано з тим, що чорна металургія є стратегічною галуззю, і уряди країн зацікавлені у її розвитку та змушені частково субсидувати її з економічних, соціальних і політичних мотивів. До загальних мотивів, що спонукають країни застосовувати до цього сектора системи державної підтримки, відносяться [9, с. 85]:

- *по-перше*, через свою капіталомісткість чорна металургія на певних стадіях свого розвитку потребує величезних разових інвестиційних витрат. Світова практика вказує на те, що уряди активно підтримували процеси глибокої реструктуризації, технічної модернізації та ліквідації застарілих і зайвих виробництв, які проводилися в країнах у 70–90-х роках ХХ ст.;

- *по-друге*, функціонування ГМК пов'язане з підвищеними екологічними витратами, частину яких має брати на себе суспільство, зацікавлене одночасно в розвитку чорної металургії та збереженні довкілля;

- *по-третє*, великі металургійні підприємства є містоутворюючими центрами тих територій, на яких вони розміщені. Суспільство, яке прагне зберегти соціальну та політичну стабільність, змушене брати на себе частину витрат, пов'язаних із соціальними проблемами і забезпеченням зайнятості працівників.

Таким чином, система державної підтримки є вагомим засобом забезпечення конкурентоспроможності підприємств чорної металургії. У зв'язку з цим світове співтовариство виробило вимоги до її форм, методів та інструментів, дотримання яких покликано забезпечити надійний захист вільної конкуренції на світовому ринку. Правила підтримки галузей економіки, що використовуються у світовій практиці, регулюються нормами СОТ, зокрема "Угодою про субсидії і компенсаційні заходи" [13]. Угода стосується питань захисту від субсидованого експорту. Вона зобов'язує країни заборонити використання тих видів підтримки, що визнаються спроможними спотворити вільну конкуренцію на світовому ринку. У випадках, коли субсидії, що використовуються будь-якою країною, призводять до негативних наслідків для виробників іноземних держав, останні згідно з нормами СОТ набувають прав застосовувати до такої країни компенсаційні заходи.



Досвід країн-членів СОТ свідчить про ефективну системну підтримку металургійних підприємств.

Так, наприклад, у США державні субсидії надають як на федеральному рівні, так і на рівні окремих штатів [14]. Попри офіційні заяви про дуже скромні субсидії в металургію, незалежні аналітики відзначають багатомільярдні субсидії у формі державної допомоги, що надається металургійному сектору США у таких видах: держгарантії за кредитами; спеціальні режими оподаткування; програма "Купуй американське"; гранти на розвиток технологій; оплата соціальних платежів (пенсії, медобслуговування); гранти при відкритті нових потужностей із виробництва сталі тощо.

Лише у 1980-х роках минулого століття аналітики оцінили ці програми у понад 30 млрд дол. державної допомоги. Крім того, американські компанії у зв'язку зі "Сталевою ініціативою Буша" у 2001–2002 рр. звернулися до уряду США з проханням покрити борги із соціальних виплат і пенсійних фондів на суму понад 13 млрд дол.

Крім федеральної допомоги, металургійні компанії США можуть також розраховувати на допомогу окремих штатів. Прикладами такої допомоги стали:

- Steel Dynamics – податкові кредити/боргові зобов'язання на новий завод у 370 млн дол. Загальний обсяг допомоги 107,4 млн дол. на 10 років;
- Steel Dynamics – зменшення оподаткування для нового заводу з виробництва прокату на 285 млн дол. Загальний обсяг допомоги – до 59 млн дол. на 10 років;
- Bethlehem Steel – позики на підтримку нового прокатного стану в 300 млн дол;
- кредит металургам в штаті Огайо на нові капіталовкладення – до 30 млн дол. і на нове очисне устаткування – до 60 млн дол.

Таким чином, металургія США одержує багатомільйонні державні дотації. Багато аналітиків пов'язують надмірну державну допомогу з неефективністю американської металургійної промисловості, наслідком якої став ланцюг банкрутств найбільших виробників сталі в США у 1998–2002 рр.

Програма державної допомоги металургійним компаніям у ЄС має довгу історію. Останнім часом ці надання було неабияк обмежено. У ЄС заборонено металургійним підприємствам отримувати державну допомогу із метою реструктуризації та виведення підприємств із кризи. До липня 2002 р. усі види допомоги в металургійному секторі обмежувалися окремим Кодексом допомоги в металургії.

При цьому всі види державної підтримки країн ЄС підлягають прискіпливому вивченню Комісією ЄС, яка може визнати певні види допомоги забороненою субсидією й наказати підприємствам, що її одержали, повернути кошти державі. Так було, приміром, із німецькою металургійною компанією "Зальцгітер", загальний обсяг державної допомоги тут перевищував 800 млн німецьких марок. Також у листопаді 2000 р. було визнано забороненим надання допомоги бельгійському підприємству "Кокерил Самбре С.А." на суму 13,8 млн євро для компенсації скорочення робочого часу для робітників підприємства. Дія програми передбачала таку компенсацію з 1999 по 2005 рр.

Починаючи з липня 2002 р., допомога металургійній промисловості країн ЄС надається тільки: *на екологічні програми; проведення наукових досліджень; навчання персоналу; закриття підприємств або потужностей із виробництва сталі.*



Прикладом надання підтримки екологічних програм – субсидування в обсязі 24 тис. євро компанії "Вест-Алпіне Шталь Лінц Gmgh", схвалене рішенням комісії від 3 липня 2001 р. Приклад підтримки проведення науково-дослідних робіт – надання субсидії бельгійському підприємству "Сидмар" на суму 500 тис. євро, схвалене рішенням комісії від 18 липня 2001 р.

До країн Східної Європи, що у 2004 р. приєдналися до ЄС, також застосовуються жорсткі правила надання субсидій металургійним підприємствам. Ці правила було узгоджено під час переговорів про вступ нових країн до ЄС.

Відповідно до протоколів про реструктуризацію металургійної промисловості, що стали невід'ємною частиною угод про вступ цих країн до ЄС, Польща й Чехія взяли на себе зобов'язання щодо обсягів і видів державної допомоги для металургійної галузі. Так, Чехія могла виділити 508 млн дол. у вигляді субсидій металургійній галузі, Польща – 862 млн дол. При цьому допомогу можна надавати лише на програми, передбачені в протоколах, такі як реорганізація виробництва, впровадження нових методів управління, закриття потужностей, інвестиції в нові технології та перехід на якіснішу продукцію. Всі дозволені види допомоги суворо розписано щодо кожного металургійного заводу в кожній із країн [15, с. 59].

До протоколів додаються таблиці, відповідно до яких Польща й Чехія взяли на себе зобов'язання щодо закриття часток потужностей по кожному заводу, а також щодо збільшення потужностей для виробництва якіснішої продукції.

Таким чином, надання державних субсидій доповнюється жорсткими зобов'язаннями з боку підприємств, яким вони надаються. Подібних протоколів для вітчизняних підприємств не було розроблено.

Оцінюючи з позицій досвіду розвинених країн, режим економічного експерименту у сфері вітчизняної чорної металургії доцільно розглядати як антикризову програму фінансового оздоровлення підприємств ГМК, яка була реалізована тільки в певному періоді. Це відповідало і застосуванню інструментів – реструктуризація заборгованостей, зниження або скасування податків і різного роду платежів тільки на період оздоровлення. Її тривалість була чітко визначена законом.

За параметрами програми антикризового фінансового оздоровлення підприємств цілі і результати економічного експерименту в чорній металургії оцінюються вітчизняними експертами в цілому позитивно [9, с. 90]. Ураховуючи, що економічний експеримент проводився на фоні погіршення умов експортної діяльності (падіння попиту і цін, запровадження жорстких антидемпінгових заходів проти України, яка тоді ще не була членом СОТ), то його значення у фінансовому оздоровленні металургійних підприємств не можна заперечувати.

Проте незаперечним є факт, що прямого бюджетного виграшу (перевищення надходжень над розміром пільг) країна від економічного експерименту не отримала. Непрямий бюджетний виграш зводиться до того, що, чорна металургія за рахунок активізації експортної діяльності стала значним валютним донором для країни і зробила свій внесок у забезпечення виходу національної економіки з кризи. Списання безнадійних заборгованостей забезпечило нормалізацію господарської діяльності металургійних підприємств і створило умови для наступних стабільних надходжень коштів до бюджету.

У процесі оздоровлення діяльності підприємств ГМК використовувалися досить радикальні фінансові інструменти, що дало змогу за короткий час досяг-



ти необхідного ефекту. Так, експеримент створив умови для нормалізації господарської діяльності підприємств з перших місяців його проведення. За порівняно короткий термін (2,5 роки) чисті прибутки підприємств збільшилися на 47,6%. Підприємства ліквідували кризову ситуацію і вийшли на нормальний рівень прибуткової діяльності. Особливе значення мало погашення заборгованості перед бюджетом – по закінченню експерименту вона становила лише 3,1% від її рівня на початок експерименту. Платежі в бюджет збільшилися у 2,3 раза, платежі до Пенсійного фонду – майже у 2 рази. Кардинально знизилася заборгованість із платежів за газ, електроенергію та із заробітної плати. Все це створило стійке підґрунтя для майбутньої ефективної роботи підприємств. У цілому режим проведеного експерименту дав змогу вирішити найгостріше на той час завдання – забезпечити підприємства власними обіговими коштами, хоча нормативного їх рівня так і не вдалося досягти. Загальне поліпшення фінансово-економічного стану підприємств, насамперед відновлення власних обігових коштів, призвело до стійкого й істотного зниження питомої ваги бартерних операцій. Так, за короткий період частка бартеру скоротилася з 38 до 3%. Перехід на грошові форми взаєморозрахунків став базою для погашення значної частини заборгованостей із заробітної плати та її регулярної виплати.

Економічний експеримент радикально змінив фінансову ситуацію на всіх 10 основних металургійних підприємствах, які брали в ньому участь. Чистий прибуток підприємств за цей період збільшився у 2,2 раза, що набагато перевищував середній показник приросту чистого прибутку в усьому гірничо-металургійному комплексі. Всі підприємства, які брали участь в експерименті, стали прибутковими. Так, у 2001 р. найвищий рівень рентабельності спостерігався на ВАТ "Снаківський металургійний завод" – 51,6%, на той час "Криворіжсталь", а сьогодні ВАТ "АрселорМіттал Кривий Ріг" – 20,1%, ВАТ "Металургійний комбінат" Азовсталь" – 12,3%.

Слід зазначити, що після закінчення терміну дії економічного експерименту, передбаченого законом, українські металурги здійснили спробу досягти рішення щодо його продовження ще на один рік. Однак цього не сталося. З 2002 р. металургійні підприємства стали працювати у загальному режимі, передбаченому в Україні для промислових підприємств. Рівень конкурентоспроможності української металургійної продукції на зовнішньому ринку продовжував формуватися вже без допомоги системи спеціального субсидування.

Попри в цілому позитивну оцінку проведеного економічного експерименту, необхідно відзначити, що програмою не було передбачено оновлення та модернізація основних виробничих фондів металургійних підприємств. Процес реконструкції і модернізації основних виробничих фондів чорної металургії активізувався в Україні тільки через два роки після експерименту, тобто у 2003–2007 рр.

Це пояснюється тим, що після економічного експерименту ті підприємства, які почали ефективно працювати, мали змогу перейти до рефінансування частини прибутку. Підтримку цієї діяльності почали здійснювати і стратегічні інвестори, але наявних інвестиційних ресурсів було недостатньо для проведення глибокої реструктуризації сектора і модернізації його занадто застарілих виробничих потужностей. Тому інвестиційну політику концентрували на швидкому проведенні "точкової" реконструкції і капітального ремонту. До того ж, за наявності виробничого потенціалу, який значно перевищує



внутрішні потреби країни, власники не були зацікавлені у їх модернізації. Окремі нові технології і види устаткування вбудовувались в існуючі виробництва тільки у тих випадках, коли це давало швидку економічну віддачу. При цьому таке оновлення проводилося переважно на базі вітчизняного устаткування і вітчизняних технологічних розробок, які є не лише менш затратними, а й менш ефективними порівняно з іноземними аналогами, але в кінцевому випадку, забезпечують хоч і незначне (1,5–2,5%) але відчутне підвищення продуктивності праці. Об'єктивно цього було недостатньо.

Підсумовуючи можна відмітити, що наявність значного виробничого потенціалу ГМК спонукало не на капітальну модернізацію хоча б його частини, а навпаки, на його повне фізичне використання. Така тенденція спостерігалася до 2004 р. Це призвело до того, що підприємства чорної металургії мають значний фізичний та моральний знос обладнання (50–85%), низьку продуктивність праці, велику матеріало- та енергомісткість виробництва, що характеризується широким використанням мартенівського виробництва¹, яке є занадто морально застарілою технологією (рис. 3а і 3б) [16, с. 74].



Рис. 3а. Технологічна структура виробництва сталі в Україні, %

Джерело: Наумов Д.Ю. Інвестиції в модернізацію металургійних підприємств України та їх вплив на формування структури і якості кадрового потенціалу галузі // Український соціум. – 2008. – № 4. – С. 74.

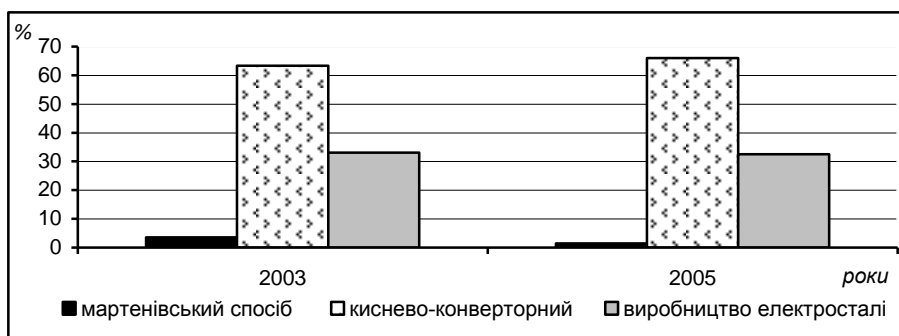


Рис. 3б. Технологічна структура виробництва сталі у світі (без України), %

Джерело: Колесников Д. Государственная промышленная политика развития черной металлургии Украины // Пятая конференция "Металл – 2006: управление, производство, торговля и потребление". – С. 1–16; Развитие сектора черной металлургии в Украине / В надзаг.: Світовий банк. – К. : Міленіум. – 2004. – 110 с.

¹ У 70–90-х роках минулого століття в усіх розвинених країнах була проведена глибока реструктуризація і технічна модернізація металургійного виробництва, у процесі якої були ліквідовані застарілі і зайві виробничі потужності. Мартенівське виробництво було замінено киснево-конверторним процесом і виробництвом електросталі. Була впроваджена технологія безперервного розливу сталі.



В Україні мартенівське виробництво займає значне місце (43,8%) у виплавці сталі. У світі цей показник не перевищує 1,5% [17, с. 1–16].

Це свідчить про те, що Україна не зуміла реалізувати програму реструктуризації і технічного оновлення сектора чорної металургії і тому залишається зоною найвідсталіших технологій металургійного виробництва у світі². У результаті чорна металургія України споживає в цілому 30% палива і, зокрема, 33% електроенергії від загального їх споживання у промисловості.

Попри це, у вітчизняному секторі чорної металургії порівняно з розвиненими країнами незначну частку займає технологія виробництва електросталі, відповідно 3,9% і 32,5%.

Питома вага сталі виробленої киснево-конверторним способом в Україні наближається до світових показників і становить 52,3% і 66,0% відповідно.

Починаючи з 2004 р., металургійні підприємства почали поступово нарощувати обсяги інвестицій в технічне переозброєння і модернізацію основних фондів. Так, за підсумками 2007 р., освоєння капітальних інвестицій у цілому по основних металургійних підприємствах країни становило майже 10,4 млрд грн (табл. 2) [16, с. 73].

Таблиця 2

Динаміка освоєння капітальних інвестицій на вітчизняних металургійних підприємствах у 2000–2007 рр.

Показник	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Капітальні інвестиції, млн грн	1828,7	1640,1	1339,1	2171,0	3046,3	5050,6	6463,3	10356,0
Середній офіційний курс гривні до долара США, грн/дол. США	5,4402	5,3721	5,3266	5,3327	5,3192	5,1247	5,0500	5,0500
Питома вага інвестицій, дол. США т сталі	10,7	9,2	7,4	11,0	15,1	26,0	31,3	48,7

Джерело: Наумов Д.Ю. Інвестиції в модернізацію металургійних підприємств України та їх вплив на формування структури і якості кадрового потенціалу галузі // Український соціум. – 2008. – № 4. – С. 73.

Проте, якщо врахувати великий знос основних фондів металургійного виробництва (до 70%), то відновлення його потужностей в цілому є вкрай незадовільним, хоча показник 2007 р., наблизився до світових норм³. Збереження таких показників могло кардинально вплинути на технологічний стан галузі, хоча в цілому й вимагало значних інвестицій. Так, за даними Мінпромполітики, загальний обсяг необхідних інвестицій у розвиток металургійної галузі на 2009–2012 рр. повинен був становити 73,4 млрд грн (близько 10 млрд дол.), або по 18 млрд грн (2,5 млрд дол.) щорічно. Зазначимо, що у 2008 р. інвестиції у розвиток ГМК становили 8 млрд грн (у 2007 р. – понад 10 млрд грн). За даними експертів, обсяг інвестицій у модернізацію ГМК у 2009 р. передбачався на рівні 5 млрд грн.

Отже, занадто високий рівень значних затрат на виробництво продукції, застаріла технологічна структура, обмежені можливості збуту на внутрішньому

² Водночас необхідно додати, що в Україні неодноразово розроблялися проекти розвитку ГМК України. Проте всі вони залишилися без розгляду та практичної реалізації.

³ У передових країнах на реконструкцію виробничих потужностей щороку інвестується близько 35–45 дол. США на тону сталі.



ринку, залежність сектора чорної металургії України⁴ від світової кон'юнктури, імпортих енергоресурсів (передусім природного газу), стали головними причинами того, що сектор чорної металургії виявився одним із найуразливіших в умовах нової світової фінансової кризи 2008–2009 р.

Негативний вплив фінансово-економічної кризи на ГМК України проявився перш за все у втраті ключових позицій української металопродукції на зовнішніх ринках, зниженні обсягів виробництва й експорту металу. Так, виробництво чавуну вже у 2008 р. проти 2007 р. зменшилося на 13,2% – до 30,9 млн т; виробництво сталі на 13,3% – до 37,1 млн т; виробництво готового прокату на 16,3% – до 20,5 млн т. Не додав оптимізму і 2009 р. Відповідно у 2009 р. виробництво чавуну проти 2007 р. зменшилося на 27,8% – до 25,7 млн т; виробництво сталі на 63,3% – до 15,7 млн т; виробництво готового прокату на 34,3% – до 16,1 млн т. Криза, що розпочалася у 2008 р. призвела до різкого зменшення як внутрішнього, так і зовнішнього попиту на металопродукцію. Так, внутрішнє споживання готового прокату у 2009 р. (5,7 млн т) скоротилося на 41,8% проти аналогічного періоду 2007 р. (9,8 млн т) (табл. 3) [18].

Таблиця 3

**Експорт, імпорт та внутрішнє споживання
готового прокату в Україні, млн т**

Показник	Роки			
	до кризи		криза	
	2006	2007	2008	2009
Власне виробництво	22,4	24,5	20,5	16,1
Імпорт	0,9	1,7	2,0	0,7
Експорт	16,1	16,4	14,0	11,1
Внутрішнє споживання	7,2	9,8	8,5	5,7
Внутрішнє споживання (без імпорту)	6,3	8,1	6,5	5,0

Джерело: Експорт, імпорт товарів за країнами світу за 2006–2009 рр. Недорогоцінні метали та вироби з них [Електронний ресурс] / Держкомстат України. – Доступний з: <<http://www.ukrstat.gov.ua>>.

Експорт готового прокату у 2009 р. проти 2007 р. скоротився майже на 32,3% – до 11,1 млн т. Відбулося також скорочення імпорту готового прокату майже на 59% – до 0,7 млн т.

Отже, втрата ключових позицій української металопродукції на зовнішніх ринках, зменшення внутрішнього попиту і, як наслідок, зниження обсягів виробництва й експорту металу призвело до скорочення надходжень валюти в державу, дестабілізації фінансової системи країни, обвалу курсу гривні та зменшення надходжень до бюджету.

З метою фінансової стабілізації металургійних підприємств 10 листопада 2008 р. між Кабінетом Міністрів України та підприємствами гірничо-металургійного комплексу був підписаний Меморандум порозуміння [19]. Меморандум передбачав певні зобов'язання з обох сторін. З боку гірничо-металургійних підприємств мала бути забезпечена робота на підприємствах на рівні не менше мінімальних обсягів, які забезпечують збереження виробничих

⁴ Така ситуація пояснюється тим, що вітчизняний сектор чорної металургії має викривлене співвідношення між експортом і внутрішнім споживанням металопродукції 80,0 : 20,0%. У розвинених країнах металургійна галузь переважно працює на внутрішнє споживання, зазначене співвідношення становить: 10,0 : 90,0%. Тому, будь-які кон'юнктурні коливання на зовнішніх ринках суттєво не впливають на економіку розвинених країн.



потужностей у робочому стані; збереження професійного складу та кількості робочих місць, рівня заробітної плати та інших соціальних гарантій тощо.

У свою чергу уряд зобов'язався: спрямувати через попередньо визначені комерційні банки значну частину кредитних ресурсів, отриманих для стабілізації фінансової системи України за мінімальними ставками плати за користування ними, на розвиток та вирішення проблемних питань підприємств ГМК та суміжних галузей економіки, перш за все на завершення інвестиційних проектів, направлених на ресурсо- й енергозбереження та рефінансування заборгованостей по інвестиційних проектах; сприяти розширенню споживання металопродукції вітчизняного виробництва на внутрішньому ринку шляхом упровадження балансів виробництва та споживання продукції металургійних підприємств усіма металоспоживаючими галузями економіки з використанням ресурсів Стабілізаційного фонду та цільових програм; постачати природний газ підприємствам ГМК за ціною іноземного постачальника з урахуванням витрат на його транспортування територією України; забезпечити відшкодування ПДВ металургійним підприємствам протягом п'яти днів з моменту подачі декларації за минулий місяць; встановити та застосовувати тарифи на перевезення вантажів залізничним транспортом для підприємств ГМК, виходячи з рівня зниження цін на металургійну продукцію для потреб Укрзалізниці відносно серпня 2008 р.; знизити тарифи на електроенергію тощо.

Певні зобов'язання з боку держави було виконано. Зокрема, постановою Кабінету Міністрів України від 14 жовтня 2008 р. № 925 (зі змінами та доповненнями) було заморожено тарифи на залізничні перевезення та електроенергію, відмінено 12-відсоткову надбавку на природний газ на період до другого кварталу 2010 р. [20]. Однак через зростання курсу долара збільшилася вартість транспортування газу. Також нереалізованими залишилися зобов'язання уряду направити частину коштів МВФ металургам на модернізацію виробництва.

Другий квартал розпочався для металургійних компаній теж з підписання нового меморандуму. Відповідно до меморандуму підприємства ГМК зобов'язуються не підвищувати ціни на свою продукцію на внутрішньому ринку. У свою чергу уряд країни зобов'язується протягом другого кварталу 2010 р. залишити незмінними існуючі пільги для підприємств ГМК, в тому числі пільгові тарифи на залізничні перевезення. Також уряд зобов'язується вчасно повертати підприємствам комплексу ПДВ, і з прийняттям бюджету на 2010 р. вирішити питання щодо заборгованості повернення цього податку [21].

На думку аналітиків, зараз не існує об'єктивних причин для продовження пільг підприємствам металургійного комплексу. Починаючи з 4 кварталу 2009 р., підприємства ГМК демонструють позитивні показники щодо виробництва металопродукції. Водночас в результаті продовження меморандуму вітчизняна залізниця, з одного боку, не доотримує прибуток, а з другого – наявність таких пільг, які не передбачені базовими тарифами, тягне за собою нерозуміння відносно можливості формування і виконання фінансового плану залізних доріг. Так, лише за період дії меморандуму (вересень 2008 р. – лютий 2010 р.) "Укрзалізниця" недоотримала доход майже 700 млн грн лише від перевезення продукції ГМК. Продовження дії мораторію негативно вплине й на електрогенеруючі компанії, що відповідно призведе до зниження рівня їх фінансового стану.

Таким чином, підприємства ГМК мають змогу розвиватися за рахунок інших галузей. Однак це більше підтримка, ніж реальний план розвитку, яка, до



речі, на сьогодні є недоцільною, адже продовживши дію мораторію на підняття тарифів на електроенергію та залізничні перевезення для підприємств ГМК, уряд фактично перекрив усі шляхи до модернізації і розвитку інших галузей.

Світовий досвід переконує, що в період кризи підтримка пріоритетних галузей за рахунок так званих природних монополій, до яких відносяться й "Укрзалізниця" й енергетичні компанії є виправданою. Проте надання такої підтримки має відбуватися виключно у кризовий період.

Підсумовуючи викладене вище, можна зробити такі висновки. Наразі вітчизняні виробники металургійної продукції мають значні проблеми щодо майбутнього розвитку. Найбільш важливі серед них такі: низький технічний рівень і застарілі технології; значна частка доменного виробництва; підвищена порівняно зі світовим рівнем праце-, енерго- та матеріаломісткість; відсутність належного інвестування в техніко-технологічну модернізацію та реконструкцію. Все це знижує рівень конкурентоспроможності вітчизняної металургійної продукції та ефективність діяльності підприємств, що, зрештою, негативно впливає на економіку країни в цілому.

Тому у короткостроковому періоді одним із дієвих механізмів розвитку є підвищення внутрішнього попиту на вітчизняну металопродукцію. Цього можна досягти шляхом відновлення та модернізації основних фондів у транспортній галузі, насамперед оновлення залізничного рухомого складу, розбудови інфраструктурних об'єктів тощо. Проте за існуючої підтримки ГМК коштом транспортної галузі потребуватиме допомоги сама транспортна галузь. Отримуємо замкнуте коло.

Першочерговим завданням державної політики в галузі має стати якісно нова взаємодія органів державної влади з керівниками (власниками) металургійних підприємств та провідними науковими організаціями щодо розробки комплексної програми розвитку та модернізації кожного окремого гірничо-металургійного підприємства та галузі в цілому. Ця програма не повинна суперечити вимогам СОТ, і передбачати виведення із експлуатації зайвих виробничих потужностей, вирішення у зв'язку з цим соціальних проблем регіонів. Цього можна досягти завдяки: проведенню ефективної галузевої політики, націленої на створення сприятливих умов для концентрації гірничо-металургійних підприємств; проведенню масштабної реструктуризації й оновленню виробництва, випуску продукції з високою доданою вартістю; зниженню рівня шкідливих викидів; створенню потужних конкурентоспроможних вертикально-інтегрованих компаній – національних лідерів у сфері ГМК. Для цього було розроблено проект Закону України "Про внесення змін до деяких законів України щодо модернізації підприємств гірничо-металургійного та хімічного комплексів". Метою даного законопроекту є створення сприятливих умов для реконструкції та модернізації підприємств ГМК, впровадження прогресивних енергозберігаючих технологій та устаткування, підвищення ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів, оптимізації структури енергоспоживання, збільшення використання нетрадиційних джерел енергії та вторинних енергоносіїв власного виробництва через надання права на зменшення податкового зобов'язання та надання інших форм і заходів державної підтримки промисловим підприємствам.

Зазначимо, що ухвалення та реалізація даного законопроекту дасть змогу не тільки скоротити споживання природного газу до 2015 р. на рівні



45–50%, а й зменшити антропогенне навантаження на довкілля та поліпшити умови праці на металургійних підприємствах.

Література

1. Экономические проблемы черной металлургии Украины: моногр. / Под общ. ред. С.С. Аптекаря, А.И. Амоши. – Донецк: ДонГУЭТ, 2005. – 383 с.
2. Загорська Т.П. Ринок металопродукції і розвиток гірничо-металургійного комплексу України // Економіка і прогнозування. – 2005. – №4. – С.95 – 106.
3. Макогон Ю. Горно-металлургический комплекс Украины: мифы и реальность [Електронний ресурс]. – Доступний з: <www.zerkalo-nedeli.com>.
4. Осипов В.М. Управління конкурентоспроможністю продукції металургійної галузі: Б.В.Букринський; наук. ред., НАН України; Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень. – Одеса: МПП "Евен", 2005. – 296с.
5. Crude Steel statistics 2007. World Steel Association [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.worldsteel.org/?action=stats_search&keuze=steel&country=all&from=2006&to=2007>.
6. Steel Statistics archives 1990–2008. – WSA [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.worldsteel.org/?action=stats_search&keuze=steel&country=32&from=1990&to=2007>.
7. Steel Statistics archives 1990–2009. – WSA [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.worldsteel.org/?action=stats_search&keuze=steel&country=32&from=1990&to=2008>.
8. Виробництво основних видів промислової продукції у 1990–2009 рр. [Електронний ресурс] / Держкомстат України. – Доступний з: <<http://www.ukrstat.gov.ua>>.
9. Развитие сектора черной металлургии в Украине / В надзаг.: Світовий банк. – К.: "Міленіум", – 2004. – 110 с.
10. Галузеві ринки України: оцінка стану та перспективи розвитку / за ред. д-ра екон. наук, проф. В.О. Точиліна. – К.: Ін-т екон. прогноз., 2004. – 78 с. – С. 50.
11. Закон України "Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України" від 17.07.1999 р. № 934-XIV (втратив чинність) [Електронний ресурс]. – Доступний з: <zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=934-14>.
12. Бюлетень Рахункової палати України. – Випуск 4. – 2000. – С. 21.
13. Угода про субсидії і компенсаційні заходи / [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=981_015>.
14. Рябоконь О. Держпідтримка підприємств ГМК: світовий досвід у світлі розвитку гірничо-металургійного комплексу України [Електронний ресурс]. – Доступний з: <www.dt.ua/2000/2200/4564>.
15. Проблеми та напрями захисту внутрішнього ринку : Наукова доповідь / за ред. акад. НАН України В.М.Гейця, д-ра екон. наук В.О.Точиліна; д-ра екон. наук Т.О.Осташко; Ін-т екон. та прогноз., – К., 2008. – 102 с.
16. Наумов Д.Ю. Інвестиції в модернізацію металургійних підприємств України та їх вплив на формування структури і якості кадрового потенціалу галузі // Український соціум. – 2008. – № 4. – С.71–86.
17. Колесников Д.В. Государственная промышленная политика развития черной металлургии Украины // Пятая конференция "Металл – 2006: управление, производство, торговля и потребление". – К., 2006. – С.1–16.
18. Экспорт-импорт товаров за країнами світу за 2006–2009 рр. Недорогоцінні метали та вироби з них [Електронний ресурс] / Держкомстат України. – Доступний з: <<http://www.ukrstat.gov.ua>>.
19. Меморандум порозуміння між Кабінетом Міністрів України та підприємствами гірничо-металургійного комплексу [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0003120-08>>.
20. Про першочергові заходи щодо стабілізації ситуації, що склалася в гірничо-металургійному та хімічному комплексі: Постанова Кабінету Міністрів України № 925 від 14.10.2008 р. [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=925-2008-%EF>>.
21. Кабмін продлив льготные ж/д тарифы для металлургов еще на 3 месяца [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.trans-port.com.ua/index.php?newsid=11195>>.

Надійшла в редакцію
22.04.2010 р.